

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Çin'den Fransa'ya Ve Türkiye'den Almanya'ya Gönderilen İşçi-Öğrenciler

Sending Workers and Students from China to France and from Turkey to Germany during the First World War

Öz

Yabancı ülkelere öğrenci gönderme ve oradan uzmanlar ve öğretmenler getirme, 19. yüzyılda bütün gelişmekte olan ülkelerin başvurduğu temel eğitim hareketlerinden idi. Öğrenciler, genelde Avrupa ve Amerika'ya, daha sonra Japonya'ya gönderilmiş; uzmanlar ve öğretmenler de oralardan getirilmiştir. 20. yüzyıl başlarında benzer kaderleri paylaşan Çin ve Osmanlı Devletinin tarihlerinde Birinci dünya Savaşı sırasında iki benzer olay gözlemlendi. Çin, özellikle Fransa'ya çok sayıda öğrenci, işçi ve işçi-öğrenci gönderdi. Osmanlı Devleti de savaş ortağı Almanya'ya çok sayıda öğrenci ve işçi-öğrenci gönderdi. Savaş sona erince biten bu projelerin sonuçları da birbirine benzer oldu. Binlerce işçi ve öğrenci, yabancı ülkedeki eğitimlerini tamamlamadan, para kazanamadan ve bir şey öğrenmeden hayal kırıklığı içinde ülkelerine geri döndüler. Her iki ülkede de sonuçta aşırı sol siyasi hareketlere katılımlar ve daha sonra esas ülkelerinde gelişecek olan komünist partilerin kurulması durumları ortaya çıktı. Bu hareketler arasında farklılıklara bakıldığında, Türkiye'den Almanya'ya gönderilen öğrencilerin çoğu, şehzadeler başta olmak üzere zaten ülkede üst düzeyde olan sivil ve askeri yetkililerle zenginlerin çocukları idi. Çin'den Fransa'ya gönderilenler ise tam tersi olarak yoksul ailelere mensup çocuklar idi. İşçi olarak gönderilenler Çin'den sözleşme ile tam işçi olarak gönderildi, Türkiye'den ise çıkarı sifatiyle genellikle yetimhane çocukları gönderildi. Her iki proje de hedefine ulaşmadan Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle sonlandırılmak zorunda kaldı.

Anahtar Sözcükler: Çin, Osmanlı, Öğrenci işçi, yurt dışı

Abstract

Sending students to foreign countries and bringing experts and teachers from there were among the basic education movements of all developing countries in the 19th century. Students were generally sent to Europe and America and later to Japan; Experts and teachers were also brought from there. Two similar events were observed during the First World War in the history of China and the Ottoman Empire, which shared similar fates in the early 20th century. China sent many students, workers and student workers, especially to France. The Ottoman Empire also sent many students and workers-students to its war partner, Germany. The endings of these projects, which were completed when the war ended, were similar to each other. Thousands of workers and students returned disappointed, without completing their education in a foreign country, without earning money or learning anything. Both countries eventually resulted in participation in far-left political movements and the establishment of communist parties that later developed in their home countries. As for the differences of the movement, most of the students sent from Turkey to Germany were the children of the princes, the civilian and military officials who were already at high levels in the country, and the rich. On the contrary, those sent from China to France were poor children. Those who were sent as workers were sent from China as full workers under contract, while orphanage children were generally sent from Turkey as apprentices. Both projects had to be terminated with the end of the First World War before reaching their goals.

Keywords: China, Ottoman, student worker, abroad

1. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi

Giriş

Yabancı ülkelere öğrenci gönderme, önce misyonerlerin yerli halktan propagandacı din adamı yetiştirme eylemi olarak ortaya çıkmış; daha sonra ülkeler, kendi silahlı güçlerini güçlendirecek subaylar yetiştirmek üzere dışardaki askeri okullara öğrenciler göndermişler ve sonra iş, ticari kurumlara ve sivil yönetimlere gelmişti. Bu şekilde gönderilen öğrenciler genelde seçkin ailelerin çocukları idi.

Şimdi genellikle dil öğretme şirketlerinin tercih ettiği Çalış-Öğren (Work-Study) ve oldukça yaygınlaşan Çalış-Gez (Work-Travel) programlarının tarihi oldukça gerilere gider. Bunun en belirgin örneklerinden biri, yirminci yüzyıl başlarında Çin'den ve Osmanlı'dan Avrupa'ya giden işçi-öğrenci veya öğrenci-işçilerde görülmektedir. Gerçi yüzyıl başında Çin'den Japonya'ya binlerce kişi aileleriyle birlikte hem çalışmaya hem okumaya gitmişti, ancak Avrupa'ya yapılan işçi-öğrenci göçleri daha karakteristik özelliklere sahipti.

Batıda eğitim, daha on dokuzuncu yüzyıllarda kitlelere ulaşmaya başlamış ve oldukça yayılmıştı. Dünyanın geri kalan diğer toplumlardaki eğitim hala seçkin üst düzeye ait bir faaliyet alanı idi. Yirminci yüzyılın ilk yarısında eğitim, Çin ve Osmanlı gibi devletlerde de kitlelere yöneldi. Sanayileşme ve sınai ürünlerin ticareti, devletlere, şirketlere ve insanlara büyük servet ve güç getirmeye başlayınca okullarda da iş eğitimi teşvik edilmeye, el emeğinin kalitesi artırılmaya çalışıldı. El sanatları, ilkökul ve ortaokul ders programında yer almaya başladı. Aynı zamanda bedensel çalışma deneyimi olmayan kişinin yalnızca pratiklik değil, aynı zamanda ahlaki açıdan da eksik olduğu inancı yerleşmeye başladı. İş ve gayretli çalışma, ahlaki eğitimin de en önemli unsurlarından biri haline geldi.

Çin'den Avrupa'ya ilk işçi öğrenciler

Çin'den Fransa'ya Çalış-Oku Hareketi çerçevesinde iki büyük öğrenci dalgası gitti: 1912-13 ve 1919-21 (Démurger ve diğerleri, 2012, s.5-7). Çalış-oku hareketinin kurucusu, Li Şizeng (1881-1973) idi. Li, 1902'de Fransa'ya yeni atanan Çin elçisi Sun Baoqi'ye "büyükkelçilik öğrencisi" olarak eşlik ederek yurtdışında eğitim görme şansı buldu. Li'yle birlikte, zengin ipek tüccarı bir aileden gelen ve bir süre Paris konsolosluğunda ticari ataşe olarak görev yapacak olan arkadaşı Zhang Jingjiang (1877-1950) da gitti. Sun Baoqi'nin misyonuna bağlı bir diğer öğrenci, 1920-1927 arasında Çin'in Fransa elçisi olacak olan Chen Lu (1876-1939) idi.

Li, Paris yakınındaki bir tarım okulundan 1905'te mezun oldu ve sonra Paris'teki Pasteur Enstitüsü'nde kimya ve biyoloji okudu. Li, aynı zamanda coşkulu bir Fransız hayranı oldu ve sonraki yıllarda Fransız entelektüelleri ve politikacıları arasında geniş bir iletişim ağı kurdu. Bu ilişkiler, çalış-oku planını oluştururken büyük fayda sağladı. 1906'da İngiltere'de okuduktan sonra Fransa'ya yeni gelen Wu Zihui ile birlikte kültürel ve devrimci bir yayınevi olan Shijie she'yi (Dünya Topluluğu) kurdular. Bu dönem, Fransa'da anarşist faaliyetlerin yoğun olduğu bir dönemdi (Bailey, 1982, s.288). 1907'de Paris'te Çin-Fransız Dostluk Derneği'ni kurdu. Li, yayıncılık faaliyetlerine ek olarak, 1908'de Paris'in hemen dışında, Colombes'ta bir soya ürünleri fabrikası (Usine de la Caséo-sojaïne) açtı ve Çin'deki köyünden 30 Çinli işçi getirdi (Bailey, 1990, s.78; King, 2017, s.73). Li, soya peyniri fabrikasındaki Çinli işçiler arasında "gayretli çalışma ve tutumlu öğretimi" (qingong jianxue) teşvik etti. Fabrikanın yakınında bir işçi gece okulu açtı ve orada Wu Zihui ile birlikte Çince, Fransızca ve genel bilimsel bilgiler öğretti (Bailey, 1988, s.451; King, 2017, s.73). Li, bir Fransız suni ipek fabrikasına 48 Çinli işçi daha getirdi. Li için iş eğitiminin hem ahlaki hem de eğitici bir işlevi olması gerekiyordu. İş ve eğitim, işçileri daha bilgili hale getirmenin yanı sıra onların "yozlaşmış alışkanlıklarını" ortadan kaldıracak ve onları ahlaki açıdan dürüst ve çalışkan vatandaşlara dönüştürecekti.

Li, aynı zamanda Çinli öğrencilerin Fransa'ya getirilmesi konusunda da istekliydi ve 1912'de Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte Fransa'da Gayretli Çalışma ve Tutumlu Eğitim Derneği'ni (Rasyonel Fransız Eğitimi Derneği, Societé Rationelle des etdiants Chinois en France, Liufa Jianxue Hui) örgütleyerek "yurtdışındaki öğrenimi genişletmek amacıyla harcamaları kısıt ve bu sayede çalışkanlık ve sıkı çalışma alışkanlıklarını geliştirmek için çalışma ve basit bir yaşamı" kabul eden öğrenci gönderme hareketini başlattı. Li'nin, bu girişimi Cai Yuanpei ve Wang Jingwei gibi Çinli önderler tarafından da desteklendi. 1912'de Pekin'de Derneğin kurucuları tarafından finanse edilen bir hazırlık okulu açıldı. Eğitim Bakanı olarak Cai Yuanpei yeni organizasyonu teşvik etti ve okula yer sağladı. Li, Şizeng gibi hem Cai hem de Wang, ateşli Fransız hayranlarıydı ve orayı monarşizm ve dinin yozlaştırıcı etkilerinden arınmış örnek bir cumhuriyet olarak görüyorlardı. Pekin'deki okulda öğrencilere Fransa'daki eğitimlerine hazırlık amacıyla altı ay Fransızca ve diğer genel konular öğretildi. Li, 1911'den önce kurduğu bağlantılar

yardımıyla Paris, Montargis ve Fontainebleau'daki okul ve kolejlerde öğrencilere yer ayarladı. Fransa'da öğrencilerden tutumlu yaşamaları ve kumardan, içkiden, sigaradan ve "fahişelerle uygunsuz bir şekilde tanışmaktan" kaçınmaları bekleniyordu. Tutumlu eğitim planı, mümkün olduğu kadar çok öğrencinin yurtdışında eğitim görmesine izin verecek şekilde tasarlandı. İlk grubun çoğu erkek kardeşi ve bu, aynı ailenin üyelerinin (erkek kardeşler, ebeveynler ve çocuklar, karı kocalar) birlikte gittiği, iş-egitim hareketi sırasında sıklıkla meydana gelen bir modeli oluşturuyordu. Wang Jingwei, tutumlu çalışma hareketinin, zengin veya nüfuzlu olanlar dışındakilerin yurtdışında eğitim görmesine olanak sağlayacağını iddia etti (Bailey, 1982, s.295). Derneğin kuralları, Fransa'da eğitim almanın temel nedeninin diploma almak değil, sıkı çalışma ve tutumluluk alışkanlıklarını geliştirmek olduğunu belirtiyordu.

1912-1913 yılları arasında yaklaşık 100 "tutumlu eğitim" öğrenci Fransa'ya gitti. Bunların çoğu, müdürü Li'nin kişisel bir tanıdığı olan Montargis Koleji'ne gidiyordu (Bailey, 1988, s.453; 1990, s.81). Tutumlu eğitim programının kurucuları, 1912'de sonraki beş yıl içinde 3.000'den fazla öğrencinin Fransa'ya gönderilebileceğini söyledi. Wu Zihui, 1912'de eğer plan zenginlerin çocuklarını cezbedebilirse, onların savurganlıklarından ve aylaklıklarından kurtulacakları için ülkenin bundan faydalanacağını söyledi.

Li Şizeng ve Wu Zihui, tutumlu çalışmayı "öğrencilerin alışkanlıklarını değiştirmenin" bir yolu olarak savunurken Qing'in son yıllarında kurulmaya başlayan yeni tarz modern okulları kınayan Çinli eğitimcinin görüşlerini de paylaştılar. Çalış-Oku hareketinin felsefesi olacak olan zihinsel ve kol emeğinin birliği, başka bir Çinli anarşist Liu Shipei tarafından 1907'de yayımlanan Göksel Adalet Dergisindeki bir makalede savunulmuştu. Modern okulların, ülkeye fayda sağlamak yerine, her türlü bedensel işi küçümseyen, zevk peşinde koşan ve aylak mezunlardan oluşan yeni bir elit yetiştirmiş olmasından yakındılar. Hem çalış hem oku programı öğrencileri, Fransa'nın uygarlaştırıcı etkisinin yanı sıra tutumluluk ve sıkı çalışma alışkanlıklarını geliştirecekti. Pekin Üniversitesi öğrencileri zihinsel ve bedensel çalışmanın birleşimini teşvik etmek için "çalış-oku karşılıklı yardım grupları" oluşturdular. Tutumlu çalışma planı, 1913'te Başkan Yuan Şikai'nin Derneğe karşı giderek daha fazla şüphe duyması ve Fransa'daki çok sayıda öğrenci-işçinin potansiyel

yıkıcı etkilerinden korkup Pekin Hazırlık Okulunu kapatmasıyla aniden sona erdi (Bailey, 1988, s.455).

Li'nin dikkati, o zaman Fransa'da bulunan ve 1914'te sayıları yaklaşık 150 dolayında olan Çinli işçilerin eğitimine yöneldi. 1915'te Fransız Hükümeti temsilcileri, Pekin'de yarı resmi Huimin Şirketi ile Fransa'daki fabrikalarda çalışmak üzere Çinli işçilerin işe alınması için görüşmelere başladığında, Li ve arkadaşları, Fransızlarla beraber "işte çalışkanlığı ve eğitimde tutumluluğu" teşvik etmek ve işçilerin bilgisini iletmek için 1916'da başkanlığını Cai ve Fransız tarihçi Alphonse Aulard'ın yaptığı Çin-Fransız Eğitim Derneği'ni (Société Franco-Chinoise d'Education, huafa jiaoyuhui) kurdular (Ronen, 1923, s.3). Derneğin amacı, "Çin ile Fransa arasındaki ilişkileri geliştirmek ve özellikle Fransız bilimsel ve manevi eğitiminin yardımıyla Çin'in ahlaki, entelektüel ve ekonomik refahının geliştirilmesini planlamaktı." Dernek, Fransa için öğrenci seçiyor ve gönderiyor, Fransa'da da onları karşılıyordu. Derneğin bir diğer işlevi de öğrencileri okullara veya fabrikalara yerleştirmektir (Bailey, 1982, s.300). Daha sonra Şangay, Guangzhou ve Çengdu dahil olmak üzere Çin'in birçok şehrinde şube dernekleri kuruldu. 1913'ten beri kapalı olan Pekin Hazırlık Okulu, öğrencileri Fransa'da çalışmaya hazırlamak amacıyla 1917'de yeniden açıldı.

1915-1917 yılları arasında Çinli işçiler Avrupa'ya aktı (Horne, 1985, s.67-68)¹. 1.700 Çinli işçiden oluşan ilk grup, Ağustos 1916'da Fransa'ya geldi. 1916'da Li Şizeng, Paris'te bir Çinli işçi okulu kurdu ve bazı işçilerin fabrikalarda tercüman olarak eğitilebileceği umuyordu. Cai Yuanpei bu okulda bir dizi ders verdi (Bailey 1988, s.457). Çalışma öğrencileri, Çin'deki çeşitli resmi kuruluşlar ve zengin patronlar tarafından desteklendi. 1918'de Mao Zedong ve Cai Hesen tarafından oluşturulan Xinmin Xuehui'nin (Yeni Halk Araştırma Topluluğu) üyesi olan Hunanlı öğrenciler, Pekin Hazırlık Okulu'na devam ederken Denizaşırı Çin İşçi Bürosu'ndan fon aldılar. Hareket, sonradan Birinci Dünya Savaşı sırasında Çinli işçileri Fransa'ya gönderme kampanyasının bir parçası haline geldi. Liang Shiyi (1869-1933), Asker Olarak İşçiler (yigong daibing) planını önerdi: Müttefikler, Avrupa'da çalışmak üzere Çinli işçiyi işe alacak, böylece daha fazla Müttefik erkeğinin cepheye gitmesine olanak tanıyacak ve Çin'in savaş sonrası güvenliğini güvence altına alacaktı. Çin hükümeti, Fransa ile cephede savaşan Fransız işçilerin yerine fabrikalarda, şantiyelerde veya

¹Bu dönemde dünyanın değişik bölgelerinden yarım milyondan fazla işçi Avrupa'ya getirilip çalıştırıldı (Horne, 1985, s.59).

ulaşımında Çinli işçilerin çalışacakları bir anlaşmaya vardı. Büyük Britanya, ayrıca Fransa'daki savaş hizmeti işleri için Çinli işçileri işe alacaktı ve 1.000 kişilik ilk grup Nisan 1917'de Plymouth'a geldi. Li, Fransa'ya çok sayıda işçi göndermenin bir sonucu olarak Çin'in muazzam faydalar elde edeceğini tahmin ediyordu. Fransa'daki Çinli işçilerin, Çin'e döndüklerinde endüstriyel becerilerin yayılmasına katkıda bulunacağı, gelecekteki vasıflı işçi sınıfının çekirdeğini oluşturacağını iddia etti. 1917'de Çin-Fransa Eğitim Derneği, Kuzey Çin'de Pekin, Baoding ve Çangşingdian'da Fransızca ve metal işçiliği öğreten hazırlık okulları kurmuştu. Bu iş eğitimi öğrencilerinin çoğu ortaokul ve ilkokul mezunu idi.

Gayretli Çalışma ve Tutumlu Öğretim Derneği, fabrikalarda çalışan işçilere ve temel Fransızca bilgisi-beceri olmayan işçilere çalış-oku öğrencileri "görevlendirecekti". Hatta bu işte ustalaşanlar fabrika fabrika dolaşacaktı. Çalış-oku öğrencileri genellikle Çinli işçiler için dersler veya gece sınıfları düzenlediler. Toulouse yakınındaki bir fabrikada oradaki 700 Çinli işçi için boş zaman sınıfları düzenlediler. Mayıs 1917 ile Mart 1918 arasında Vonges'deki bir fabrikada 930 Çinli işçi arasında eğitim faaliyetleri yaptılar.

Bu andan itibaren Çalış-Oku (Mouvement Travail-études, mouvement étudiant-ouvrier, Work-Study) hareketi başlandı (Barman & Dulioust, 1987). Çalış-oku öğrencilerden oluşan ilk grup, 1919'un başlarında Fransa'ya doğru yola çıktı. Mart 1919 ile Aralık 1920 arasında toplamda yaklaşık 1.600 olmak üzere 17 grup Fransa'ya gitti. 1600 öğrencinin 40 kadarı (bazı kaynaklara göre 20-35 arasında öğrenci) kadın idi. Geldiklerinde ortalama olarak ortaöğretimini yeni tamamlamış olan erkek çocukların aksine, genç kızların çoğu, öğretmen okullarının eski öğrencileriydi (Barman & Dulioust, 1987, s.9,13). En büyük grup, 197 üyesi arasında Zhou Enlai'nin de bulunduğu 15'inci gruptu. Chen Yi, Li Fuchun, Li Weihun ve Nie Rongzhen gibi sonradan komünist önder olacaklar, daha önceki gruplarla gitmişti. Erkek öğrenci-işçi grupları, Mart 1919 gibi erken bir tarihte, hatta 4 Mayıs hareketinin başlamasından önce yola çıkarken, ilk genç kızların Marsilya'ya ulaşması ancak Ocak 1920'de gerçekleşti. Üçer-

dörder kişilik gruplar olarak geliyorlardı. Aslında, öğrenci-işçi hareketinin geleceği ciddi şekilde riske girmeye başladığı dönemde kızlar Fransa'ya geliyordu. Başlangıçta kırk genç kızdan yirmi biri, bilindiği kadarıyla üniversitede okumak için yedi ila on yıl kaldı. Bu oran, erkek akranlarından önemli ölçüde daha yüksekti (Barman & Dulioust, 1987, s.28). Tercih ettikleri alanlar sırasıyla yedisi güzel sanatlar, beşi edebiyat ve dördü bilim (kimya ve ipekböcekçiliği), diğerleri ise matematik, eczacılık, tıp, bilimler, politika ve müzik alanında eğitim alıyordu.

Öğrenciler, Fransa'ya kendileri gidecekler, Fransa'ya vardıklarında Çin-Fransız Eğitim Derneği onları fabrikalara veya orta okullara bağlı Fransızca hazırlık sınıflarına yerleştirecekti. Aynı zamanda Fransız hükümetine Çinli işçilere teknik eğitim vermeleri için baskı yaptılar.

İngilizler, resmi sözleşmelerle, Fransızlara yardım etmek için Afrikalı işçiler yerine "daha çalışkan" 94.700 Çinli işçiyi Fransa'ya taşıdılar (Summeskill, 1982)². Sonunda İngiliz kontrolü altında 100.000 ve Fransız kontrolü altında 135.000 (bazı kaynaklara göre 140.000)³ Çinli işçi oldu (Bailey, 1990, s.82; Guoqi, 2005, s.126-130). Fransız işçiler arasında 400 öğrenci tercüman vardı ve işçilerden sadece 28.000'i bir tür iş eğitimi almıştı (Kriegel, 1973, s.64). İşçilerden bazıları yollarda, tersanelerde, tank ve mühimmat atölyelerinde çalışırken, bazıları silah imalatında, metalurji ve kimya fabrikalarında, inşaatlarda çalışıyordu.

Çinli işçilerin Fransa'ya gelişi, çok sayıda eğitim girişiminde yer alan birçok Çinli entelektüelin ilgisini çekti (Ronen, 1923, s.3). Onların gelişiyle o sırada Fransa'da ikamet eden Çinli entelektüeller, Denizaşırı Çin İşçi Okulu'nu (huagong xuexiao) kurdular (1916-1918). Cai Yuanpei, İşçi Okuluna katılımının bir parçası olarak Pekin'de bir Öğretmen Yetiştirme Okulu da kurdu. Fransa'daki işçi eğitimi girişimine katılmaya davet edildikten sonra Cai, Fransa'daki işçilere verdiği entelektüel ve ahlaki öğrenim üzerine 40 ders hazırladı ve Denizaşırı Çin İşçi Okulu için Öğretim Materyalleri (Huagong Xuexiao Jiangyi) başlıklı bir ders kitabı halinde derledi (Ronen, 1923). Amerika ve İngiltere'deki Hıristiyan gençler YMCA (Genç Hıristiyanlar

²Çinlileri fabrikalarda, madenlerde veya özel firmalarda çalıştıran Fransızlardan farklı olarak İngilizler yalnızca ordu için, yollarda, tersanelerde, tank ve mühimmat atölyelerinde, tarlalarda ve ormanlarda çalıştırıyorlardı.

³140.000 kişilik bu Çinli "işçi kolordusu", Çin'in, savaş sonrası Versailles Sarayı'nda yapılan Barış Konferansı'na katılmasını sağlamıştı (Bailey, 2011). Bazı kaynaklar, sömürgelerden gelen işçilerle karıştırılmamasını, Çin'den 36.941 işçinin geldiğini savunmaktadır (Stoval, 1993, s.37; Horne, 1985, s.59).

Derneği) adına James Yen (1893-1990) bu gruplara eğitsel olarak yardım etti⁴. YMCA genellikle İngilizler emrinde çalışan Çinli işçilere (dini) eğitim vermeye çalıştı (Summerskill, 1982, s.170-174; Ma, 2009; Démurger ve diğerleri, 2012, s.19). Çalış-oku kampanyası ile Fransa'ya gönderilen öğrenciler, aynı zamanda bu Çinli işçilere de ders verecekti. 1917'de Çin Halk Dergisi (Huagong zazhi) yayımladılar. Burada işçileri eğitmeyi ve istenmeyen alışkanlıklarından vazgeçirmeyi amaçlayan yazılar yayımladı. Temel sloganı, "çalışkanlık, tutumluluk ve çalışma" idi (Dirlik, 1985, s.272).

İngiliz kontrolü altındaki Çinli işçilerin üç yıllık sözleşmeleri olduğundan ülkelerine geri gönderilmeleri Nisan 1920'de tamamlandı. Fransız kontrolü altındakilerin beş yıllık sözleşmeleri vardı ve Fransa'da kalma seçeneğine de sahipti (bu durumda eve dönüş ücretleri ödenmeyecekti). Sonuçta, Fransız ve Çinli resmi destekçilerin iş-egitim planına ilişkin yüksek beklentileri gerçekleşmedi; iş-egitim öğrencilerinin çoğu ise hayal kırıklığı yaşayacak ve bu süreçte giderek daha fazla siyasallaşacaktı. Fransa'da Birinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan bunalım, 1920'de özellikle şiddetli bir şekilde büyürken, birçok fabrika işçileri işten çıkardı veya fabrikalarını tamamen kapattı. 1920'nin sonlarında, 1919'da kurulmasına yardım ettiği radikal öğrenci grubu, Uyanış Topluluğu'nun (Juewu she) diğer üyeleriyle birlikte Fransa'ya gelen Zhou Enlai, Paris bölgesinde (parasızlık nedeniyle) okula gidemeyen ya da iş bulamayan 700 Çinli öğrencinin bulunduğunu hesapladı. Birçoğu, Çin-Fransız Eğitim Derneği tarafından sağlanan geçici yardımlarla yaşamak zorunda kaldı. Bazıları, Dernek tarafından sağlanan çadırlarda 'kamp yapmak' zorunda kaldı ve birçoğu hastalandı. 1921 yılında Fransa'da eğitim gören Li Huang, 61 öğrencinin öldüğünü bildirdi (Bailey, 1990, s.85-86). Savaşın sona ermesinden sonra 1919 ve 1920'de bile, Çin-Fransız Eğitim Derneği, fabrika ve okullara yerleştirilmiş yaklaşık 1.600 Çinli öğrenciye sponsor olmaya devam etti. Savaşın sona gelmelerinin de katılımıyla Fransa'da çoğu öğrenci 2000 ile 4000 arasında Çinli vardı (Guercissimo, 2003, s.135). 1925 yılında İçişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan bir rapor, Fransa'da 3.000 "Çinli işçi ve çirak"ın bulunduğunu belirtiyordu.

Birinci Dünya Savaşı bittiğinde Fransa'da yaklaşık 200 çalış-oku öğrencisi vardı. Çin-Fransız Eğitim Derneği'nin Kasım 1920'de verdiği rakamlar toplam 1.414 öğrenciden 498 öğrencinin

fabrikalarda, 579'unun ise okullarda olduğunu gösteriyor. 1921'de Çin-Fransız Eğitim Derneği, Fransa'da bu türden yaklaşık 1.700 öğrencinin bulunduğunu bildirdi (Bailey, 1982, s.301-302). Fabrikalarda çalışanlar için en büyük gruplar, Firminy ve Saint-Chamond'daki demir ve çelik ve Harfleur ve Le Creusot'taki Schneider silah fabrikalarında bulunuyordu. Eğitim kurumlarındaki öğrencilerin çoğu, çoğunlukla Montargis, Melun ve Fontainebleau'da (hepsi Paris yakınlarında) ortaokullarda okuyordu; 71'i liselerde, 34'ü ise uzmanlaşmış meslek okullarındaydı. Öğrencilerin yaşları 16 ila 25 arasında değişiyordu. İlerde Çin'in lideri olacak Deng Şiaoping en gençlerden biri, geleceğin komünist eğitim komiseri Xu Teli (42 yaşında) ise en yaşlı öğrenci idi (Bailey, 1988, s.459).

Çin-Fransız Eğitim Derneği 1921 başlarında Çalış-Oku hareketinden uzaklaştı. Cai Yuanpei, Ocak ayında öğrencilere yardımların sona erdirileceğini duyururken, Çin Eğitim Bakanlığı'na, artık işçi öğrencilerin Fransa'ya gelmesine izin verilmemesini tavsiye eden bir telgraf gönderdi. Zaten Çin 1921 sonunda Fransa'ya işçi-öğrenci göndermeyi yasakladı.

28 Şubat 1921'de Cai Hesen, Xiang Jingyu ve Wang Ruofei liderliğindeki 400'den fazla öğrenci, memnuniyetsizliklerini ifade etmek ve tam zamanlı eğitim için garantili fon talep etmek üzere Paris'teki Çin elçiliğinde bir araya geldi. Elçi, öğrencilerle görüşürken "darp edildi", polis öğrencileri dağıtmak zorunda kaldı (Bailey, 1988, s.456). Öğrenci gösterileri Fransa'yı da hedef alınca, Polis yetkilisi "yıkıcı" olarak nitelendirdiği öğrencilerin sınır dışı edileceğini bildirdi. Mayıs 1921'de yaz için acil durum fonları sağlamak, fabrikaları ve okulları Çinli öğrencileri kabul etmeye ikna etmek için Çin-Fransız Destek Komitesi (Comité Franco-Chinois des Patronnage) kuruldu. Fransız politikacılar ve iş adamları öğrenciler üzerinde kontrol sağlamak, hatta bazı seçkin öğrencilerin esas gruptan ayrılıp desteklenmesini istediler.

Bu arada, Li Şizeng, Wu Zhihui ve Cai Yuanpei gibi çalış-oku hareketi destekçileri artık dikkatlerini Çin-Fransız yüksek öğrenim bağlantılarını genişletmeye adadı. Li, Lyon'da bir Çin-Fransız Enstitüsü kurmak, buraya sınavla öğrenci almak ve bir üniversiteye dönüştürmek fikrini geliştirdi. Enstitü, Eylül 1921'de açıldı ve aynı ayda 125 Çinli öğrenciden oluşan ilk grup geldi; bunların çoğu burslu ve üniversite mezunuydu. Enstitünün müdürü olarak atanan Wu Zhihui, bu enstitünün ileri düzey uzmanlaşmış

⁴Yen, buradan edindiği tecrübelerle Çin'de bir savaş sonrası kitlesel eğitim programı oluşturdu

elitler yetiştirmek için tasarlandığı ve Çalış-oku öğrencileriyle hiçbir ilgisinin olmadığı konusunda ısrar etti (Bailey, 1988, s.458). Çalış-Oku programıyla gelen öğrenciler bunu halk eğitimi davasına ihanet olarak yorumladılar ve kendi paralarının kesileceğini hesap ederek çeşitli yerlerden yüzden fazla öğrenci enstitüyü işgal etmek amacıyla Lyon'a akın etti. Fransız polisi, öğrencilerin pasaportlarına el koydu ve onları gözaltına aldı. 14 Ekim 1921'de bunlar sınır dışı edildi; bazıları kaçmasına rağmen sınır dışı edilen 104 kişi arasında Cai Hesen, Chen Yi, Li Lisan ve Xiang Jingyu vardı (Bailey, 1988, s.459). "Lyon Olayı", Çalış-Oku hareketinin sonunun geldiğinin sinyalini verdi. Fransa, bunların Çin'de işe yaramayacaklarını düşündü ve yüksek nitelikli öğrenciler istedi. Radikal çalışma öğrencileri için Lyon Olayı komünist bir örgütün kurulmasına ivme kazandırdı.

Çinli öğrencilerin o dönemdeki en büyük özelliği, eğitimden ziyade anarşi ve komünist devrimci harekete katılmaları olmuştur⁵. Pek çok Çinli öğrenci Marksizmi ilk kez Fransa'da tanıdı ve 1922'de Paris Çin Komünist Gençlik Partisi kuruldu. Yani Çalış-Oku Hareketi bir eğitim hareketinden çok bir sol siyasi harekete dönüştü; üstelik bu fikrin yaratıcısı Li Shizeng, Wu Zhihui ve Cai Yuanpei'nin kısmen komünizme karşı amansız düşman olmalarına rağmen. Japonya'daki öğrenciler arasındaki "siyasi grup" İmparatorluğa son verip Çin Cumhuriyeti'ni kuran kadrolar içinde önemli rol oynarken 1920'lerin Fransa'sında yetişen sosyalist gençler de Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulması ve yönetiminde önemli rol oynadılar. Bu arada Amerika'da yetişen ve "paraya tapma" (bajjin zhuyi) felsefesinden etkilenen Çinli öğrenciler ise Amerikan modelinde kapitalist bir Çin inşa edemediler (Bailey, 1982, s.283).

Çin'in Fransa'ya gönderdiği işçi öğrencilerin içinden Çu Enlay, Zhao Shiyan, Li Fuchun, Chen Yi, Nie Rongzhen ve Li Weihan gibi Komünist Parti'nin önemli elemanları yetişti. Çin'de komünist devrim kadrosunun liderlerinden Cai Hesen, 1919'da annesi ve kız kardeşi ile Çalış-Oku Programı içinde Fransa'ya gitti. Paris'te Çalış ve Oku Kooperatifi Derneği'ni (Gongxue huzhu she) örgütledi ve Marksist komünizmi savundu. O, ülkeyi sanayi ve eğitimin değil ekonomik ve politik sistemdeki değişimin kurtaracağına inanıyordu (Bailey, 1988, s.455). Cai'nin, Çin sorunlarını yalnızca şiddet içeren bir devrimin çözebileceğine olan inancı, Çalış-

Oku öğrenci grubunu parçaladı. Cai, daha sonra Çin Komünist Partisi'nin Avrupa şubesini kurdu. 1921'in ikinci yarısında Lyons Olayını organize ettiği için Fransız hükümeti tarafından tutuklandı ve kısa süre sonra sınır dışı edildi.

Mao'dan sonra Çin Komünist Partisi'nin ve Çin'in başına geçen Deng Şiaoping, Çengdu'daki özel bir hazırlık okulundaki derslere katıldıktan sonra, 1920'de daha 15 yaşında iken çoğu Siçuan ve Hunan eyaletlerinden gelmiş 200 diğer işçi-öğrenci ile beraber Fransa'ya gitti. Fransa'da geçirdiği beş yıl içinde hangi liselerde okuduğu bilinmiyor, ancak her türlü öğrenci eylemine (Barman & Dulioust, 1988, s.21-22) ve 1922'de Çin Komünist Gençliğine, 1924'te de Partiye katılmıştır. Deng, gönderildiği Bayeux lisesinde bir şey öğrenemediğini yazar (Pantsov & Levine, 2015, s.25). Ocak 1921'de Çalış-Oku öğrencilerini Fransa'ya getiren vakfın parası bitti. Deng, bu dönemde çeşitli fabrikalarda Fransızların yapmadıkları kısa işler yaptı (Vogel, 2011, s.20). Özellikle yoksulluk ve aşağılanma, Çinli öğrenci ve işçileri sosyalist hareketlere yönlendirdi. Deng de Parti elemanı olarak çalıştı, Fransa ve Çin aleyhine gösterilere katıldı, sonunda 1926'da Moskova'ya geçti (Pantsov & Levine, 2015, s.35). Çalış-Oku hareketi 1921'de resmen sona ermiş olsa da önemli bir işçi-öğrenci grubu Fransa'da kaldı. Hatta bunlar, 1925'te Paris'teki Çin Elçiliği'ne girdi ve elçiyi Şangay'daki işçilere ve öğrencilere destek telgrafı yayımlamaya ve Fransız Hükümeti'nin Çin'den geri çekilmesini talep etmeye zorladı.

Türkiye'den Almanya'ya Öğrenci ve Cırac Akını

İngiliz ve Fransızların Mısır ve Akdeniz'deki saldırgan tutumları Osmanlı'yı Almanya'ya yönlendirdi. Türk ordusunda Alman subayların hakimiyeti II. Abdülhamit döneminde başladı. O sırada denizlerden dünyaya çıkış yapamayan Almanya, Berlin-Bağdat demiryolu başta olmak üzere çeşitli proje ve politikalarla Türkiye'ye yöneldi. Almanya'nın 1880'lerden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun yöneticilerini ve giderek tabii kaynaklarını kontrolü altına alması, bütün yakın tarihin en önemli olaylarından biridir (Ortaylı, 1983, s.137-141). Yönetime Enver-Talat ve Cemal Paşa üçlüsü hâkim oldu ve Alman nüfuzu giderek arttı. Daha önce Osmanlı ordusunda etkin görevler alan Alman subaylar 1913'te, içlerinde Liman von Sanders, Erich von Falkenhayn ve Colmar von der Goltz'un (gerçi Goltz daha önceden de Türkiye'de

⁵Aslında yirminci yüzyıl başında Japonya'da da devrimci örgütlenme ve yayın faaliyetleri neredeyse eğitimi gölgelemişti (Zarrow, 1990, s.31-81; Levine, 1993, s.9-41)

idi) da bulunduğu 42 kişilik bir grup (Misyon heyeti) halinde gelerek adeta orduyu teslim aldı⁶ (Aktaş, 2019). Birinci Dünya Savaşı başlayınca Almanya safında savaşa giren Osmanlı, Fransız generali Baumann yönetimindeki Jandarma birliklerini ve İngiliz Amiral Limpus yönetimindeki donanmayı da Almanların emrine verdi.

Almanya, aslında Osmanlıyı hızlı bir şekilde yarı sömürge haline getirmek istiyordu. Askeri olarak başardıkları bu işi, kültür ve eğitim alanında da sürdürmek için çalışmalara başladılar. 1911'de 57 "Genç Türk" ziyaretçiye resmi resepsiyonlar ve ziyafetlerin yanı sıra, öncelikle sergi ziyaretleri, fabrika ve tersane turlarını içeren, sıkışık bir programla Almanya'yı gezdirdiler. Hugo Grothe özellikle Bağdat demiryolu hattı çevresinde bir okullar ağı ve Musul'da bir Alman Yüksek Okulu kurma planları yaparken Dr. Ernst Jäckh, ortaokul ve ilkokullara önem veren aktif bir okul politikası izleyerek bir Alman-Türk Okul Derneği kurmayı planlıyordu (Böttcher & Kesper-Biermann, 2023, s.82,86; Böttcher, 2021, s.81-82). Grothe'nin üniversite fikri ile Jäckh'in organizasyonel potansiyelinin birleşiminden, 1912'de 'Alman-Türk Üniversitesi Kurma Komitesi' ortaya çıktı. Türk-Alman yakınlaşmasının en dinamik aktivisti Jäckh'in "Batı Asya Komitesi" tarafından okulların açılışı İmparatorluğun güney bölgelerinde yoğunlaştı (1909'da Bağdat, 1911'de Halep, 1913'te Adana). Jäckh, savaş zamanında Alman-Türk Derneği aracılığıyla, İzmir'e Alman damgası vurulmasında aktif rol aldı. Mevcut Alman okulları daha sıkı kontrol altına alındı, Almanca akşam dersleri açıldı, Wanda von Wenck, Buca banliyösünde yeni kurulan kız okulunun müdürlüğüne getirildi ve bir müzik konservatuarı kurulması için adımlar atıldı (Fuhrmann, 2009, s.144). 1916'da Almanlar hem tüm ticareti Almanya'ya yönlendirmeye çalıştı hem de Anadolu'nun her tarafında maden aramaya koyuldu (Fuhrmann, 2009, s.145).

1914'te Berlin'de, büyük savaşın başlamasından aylar önce Jäckh önderliğinde Deutsch-Türkischen Vereinigung⁷ ve karşılığında da İstanbul'da Türk-Alman Dostluk Derneği kuruldu. Jäckh, bu derneğe bağlı olarak İstanbul'da görkemli

ve çok büyük bir Türk-Alman Dostluk Yurdu kompleksi için Almanya'dan oldukça büyük bir bağış topladı (Böttcher & Kesper-Bierman, 2023, s.95-96). Alman-Türk Derneği'nin 1917'de kurulan Berlin'deki "Dostluk Evi", oradaki Türkleri bir araya toplarken dil kursları ve konferanslar düzenliyordu. Burayı yöneten, İstanbul'daki Alman ortaokulunda kıdemli öğretmen olarak çalışmış Georg Ryll, aynı zamanda Almanya'daki öğrenci müfettişi gibiydi. Bunun İstanbul'da da karşılığı vardı; Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Ekim 1917'de Osmanlı İmparatorluğu'na yaptığı son ziyarette çok beğendiği bu binada Almanya tanıtılıyor, Alman kadın dernekleri başkanı Gertrud Bäumer'e Darülfunun'da kadın eğitimi üzerine konferans verdiriliyordu.

Türkiye'nin talebi üzerine Almanya Dışişleri Bakanlığı görevlisi Prof. Dr. Franz Schmidt, 1915 baharından itibaren Türk Maarif Nezareti'nde danışman olarak çalıştı. Alman danışmanlar, yalnızca Eğitim Bakanlığına değil, aynı zamanda diğer bakanlıklara da atandılar (örn. Adalet Bakanlığına Dr. R. Heinze, Tarım, Ticaret ve Sanayi Bakanlığına Dr. Hahl, Ulaştırma Bakanlığına Postrat Orth ve diğerleri)⁸. Dr. Schmidt, Türk okul sisteminin Alman modeline göre yeniden düzenlenmesinden sorumluydu. Tıpkı Türk ordusundaki Alman subayları gibi, Türk devletinin Almanya yanında yeniden canlandırılmasında önemli bir rol oynamakla görevlendirildi. Öncelikle okul sisteminin Alman modeline göre yeniden tasarlanması gerekiyordu. Bunun için Darülfunun'un ele geçirilmesi, tarım ve teknik alanda okullar açılması, liselerde Almanca'nın yabancı dil olarak okutulması, öğretmen okulu müdürlerinin Alman olması, hatta Almanya'dan ilkökul öğretmenlerinin getirilmesi, Almanya'ya çok sayıda öğretmen ve öğrenci gönderilmesi gibi fikirler tartışıldı (Ergün, 1992; Böttcher & Kesper-Biermann, 2023, s.89-90).

Osmanlı İmparatorluğu'nda çok güçlü olan Fransız okul sistemini Alman okul sistemiyle değiştirme planı, 1918'de savaşın sonuna kadar ancak birkaç okulla mütevazı bir şekilde ilerleyebildi (Leidinger, 2017, s.35). 1915'te Almanya, Türk okul sistemini geliştirmek için ne yapacağını bilmiyordu.

⁶Savaş başlayınca Alman subayların sayısı 70'e çıkarıldı ve giderek bu sayı 800'e ulaştı. Bu misyon dışında 23'ü general, 10'u amiral olmak üzere orduda 130, donanmada 60 Alman subay daha görev aldı.

⁷Dernek 1929'a kadar çalıştı.

⁸Savaş başlayınca Osmanlı maarifini, tarımını, madenlerini ele geçirmekte Avusturya-Macaristan, Almanya ile rekabete girdi. Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Johann Markgraf von Pallavicini Eylül 1916'daki raporunda Osmanlı Adliye, Maarif, Nafia ve Ziraat nezaretlerini ıslah ile görevli Alman müşavirlerin listesini vererek bunların başarılı olamadıklarını belirtiyor; Alman danışmanların yerini Avusturyalıların almasını kendi devletine öneriyordu (Ortaylı, 1983, s.139-140).

Alman okul misyonunun ilk hedefi, Fransa'nın hakimiyetini kırmaktı (ancak müsteşar Schmidt, Bakanla Fransızca konuşuyor ve yazılı önerilerini Fransızca veriyordu!). Eberhard *"ticaret bayrağı, okulu ve dili takip eder"* diyerek Fransız, İngiliz ve İtalyanların yaptığını biraz geç de olsa Almanların yapacağını söylüyordu (Ergün, 1992, s.196). 1915 yılında Maarif Nazırı Şükrü Bay, Alman danışma kurulunun aracılığıyla bir dizi Alman üniversite profesörünü İstanbul Üniversitesi'ne atamaya karar verdi. Tıp dışındaki hukuk, fen ve edebiyat fakültelerine Almanya'dan beş grup halinde 25 öğretim elemanı getirilmiştir (Dölen, 2008, s.30-33). Daha sonra bazı Alman öğretmenler, Türk okullarında ders vermeye başladı. Schmidt'in müdahalesiyle kız liselerine ve ticaret okullarına Almanca öğretmenler geldi. 1917 yılında 55 Sultani okulunun 35'inde Almanca öğretilmekteydi (Eberhard, 1918, s.263-265; Schmidt, 1928, s.46-47). Tüm öğretmen okullarına Almanca öğretecek sistemler kurulacaktı. 1917 ve 1918'de Prusya'daki (Berlin) ve Baden'deki (Karlsruhe) öğretmen yetiştiren kolejlere 25 öğrenci gönderildi. Eğitim Bakanı 1917'de Almanya, Avusturya ve Macaristan'a bir "başarılı" gezi yaparak oradaki eğitim kurumlarını inceledi (Schmidt, 1928, s.65-66). 1917'nin sonunda bu Eğitim Bakanı Şükrü Bey görevden alındı, yerine Schmidt'in özel isteği üzerine, Dr. Nazım Bey yeni Maarif Bakanı olarak atandı (Schmidt, 1928, s.66-67). Onun tavsiyesi üzerine yeni bakan, bakanlıktaki en önemli pozisyonları Alman isteklerine göre doldurmaya başladı. Daha sonra, Schmidt'in önerisiyle 18 Eylül 1918'de bakan, Türkiye'deki tüm okul denetim sisteminin genel yönetimini Almanlara verdi (Ergün, 1992, s.201).

Türk öğrencilerin Almanya'ya gönderilmesi Ağustos 1916'da başladı. Bu öğrencilerin büyük bir kısmı, Berlin ve İstanbul'daki Alman-Türk ve Türk-Alman dernekleri aracılığıyla gönderilip yerleştirildi. Çok sayıda başvuru arasından uygun olanların seçilmesi görevi, Türk-Alman Derneği komitesine düşüyordu (Schmidt, 1928, s.72). Alman şehir yönetimleri ve ticaret odaları, okul ücreti dışında iş veya mali yardım sağladı. Yaşları 12 ile 15 arasında değişen bu öğrenciler, önce İstanbul'daki Alman Okulu'ndan, sultanilerden, ardından da yetimhanelerden⁹ seçiliyordu. 1916 yılının Ağustosunda gönderilen 330 öğrencinin 292'sini yetimhanelerden seçilenler oluşturmaktaydı. Bunlar, Türkiye'nin eğitilmiş insan ihtiyaçlarından ziyade Almanya'nın ihtiyaç duyduğu sanat dallarına göre yerleştirildi (Önsoy,

2004, s.95).

Bahriyelilerin dışında Askeri Sanayi Mektebi de 1917 yılında Almanya'da kimya ve mühendislik alanlarında yüksek tahsil görmeleri için 36 öğrenci gönderdi. Ayrıca yine aynı yıl askeri fabrikalarda çalışmak üzere sivil lise mezunu gençlerden sınavla seçilen 27 öğrenci mühendislik eğitimi için gönderildi (Erdoğan, 2013, s.258). Suriye'den (zengin aileler) 1917'de 17 öğrenciyi Avusturya'ya gönderdi (Yıldırım, 2005, s.45). Savaşın Osmanlı İmparatorluğu'nun mağlup çıkması üzerine öğrenciler memleketlerine geri dönmek durumunda kaldıklarında Avusturya'dan Suriye'ye dönen öğrenci sayısı ise 79'dur (Erdoğan, 2013, s.279). Demek ki arada bazı öğrenciler daha gönderilmiştir.

1918 yılında Türk hükümeti Almanya ve Macaristan'a 1.500 yeni öğrenci gönderme kararı aldı. Ayrıca Ticaret Nezareti, Harbiye Nezareti, Adliye Nezareti, Osmanlı Bankası, Türk Ocakları, bazı şehir idareleri ve Enver Paşa da yüzlerce öğrenci göndermiştir. Maarif Nezareti, 1918'de İstanbul Darülmualimini'ni bitiren başarılı 20 öğrenciyi Ettingen Öğretmen Yetiştirme Kursuna gönderdi (Meşeci Giorgetti, 2021). Birçok kişi Almanca kurslarına katılarak Almanya'ya gitmek istiyordu; Türk başvuru akını çok büyüktü ve Almanya'nın hazırladığı kabul sayısını çok aşırıyordu, dolayısıyla sıkı bir seçim süreci gerçekleştirildi. Berlin'deki Alman-Türk Derneği, Ağustos 1916'da başlayan eğitim sürecinden sorumlu özel bir öğrenci komitesi kurmuştu. Bu öğrencilerin desteklenmesi için toplanan paralar zamanla azaldı. 150 şehirde toplam 450 öğrencilik yer ayarlanmıştı, ama 1918 yılı başında Alman ortaokullarında ve fabrikalarda gönüllü olarak çalışan 3.002 Türk lise öğrencisi bulunuyordu. Bunun harcamalarının yarısı Türkiye'deki öğrenci velileri tarafından, diğer yarısı da Almanya tarafından karşılandı (Leidinger, 2017, s.38). 1918 yılında, savaşın sonuna doğru dahi, Almanya'ya teknisyen ve mühendis subay yetiştirilmek üzere öğrenciler gönderilmesine karar verilmiş ve bu öğrencilerin durumlarını düzenleyen bir nizamname hazırlanmıştır (Erdoğan, 2013, s.259).

Türkiye, 1914 tarihinde *"Memalik-i Ecnebiyeye Gönderilecek Talebe Hakkında Nizamname"* adıyla yurt dışına gönderilecek öğrenci seçim ve yönetimini düzenlemiş, hatta 1916 yılında *"Almanya'da Yetiştirilecek Askerî ve Sivil Mühendisler, Talebeler, Fenni Memur, Usta ve*

⁹Dünya Savaşı yıllarında, özellikle Ermeni olayları çıkınca, Yetimhaneler adeta bir Alman kolonizasyon metodu gibi hızla yayıldı (Ortaylı, 1983, s.63).

Amelelere Nezâret Vazifesiyle Mükellef Olmak ve Berlin Sefareti Seniyyesi 'ne Merbut Bulunmak Üzere Teşkil Edilen Askeri Murahhasların Vezâifine ve Salahiyetine Dair Talimatname" başlığı altında çıkartılan yönerge ile de işi düzgün yürütmek istiyordu. Ancak savaş başlayınca her kurum, dernek, vilayetler hatta kişiler Almanya'ya öğrenci göndermeye başladı ve her şey altüst oldu.

Bir taraftan başta Abdülmecid Efendi'nin oğlu Ömer Faruk Efendi olmak üzere şehzadeler (Ayhan, 2021, s.142-145), Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın oğulları (Feldmann, 2020, s.57), Paşa çocukları (Ayhan, 2021, s.171-179), Hicaz, Mısır ve İstanbul kadıliklarında bulunmuş olan Mehmet Cemalettin Bey'in oğlu, üst düzey bürokrat ve hakimlerin çocukları (Ayhan, 2021, s.161-163 vs) Türk-Alman Cemiyeti tarafından Almanya'ya gönderiliyordu. Çeşitli bakanlıkların gönderdiği çocuklar da seçkin kişilerin çocukları idi; savaştan sonra ülke yönetimine hâkim olacak kadro, kendi çocuklarını yetiştiriyorlardı (gerçi bunlar Cumhuriyet döneminde de ülke yönetimine hâkim oldular). Gönderilenler arasında bir taraftan içlerinde Hıfzırrahman Raşit (Öymen), İsmail Hakkı (Tonguç), Fuat (Gündüzalp) gibi sonradan tanınmış öğretmenler grubu, bir taraftan Türk Ocağı'nın gönderdiği, içlerinde Ethem Nejat gibi Komünist Parti kurucularının da olduğu il eğitim müdürü ve bürokratlar bulunurken sanayi çırağı olarak gönderilen çok sayıda kimsesiz yetimhane çocukları da vardı. 1917'de gönderilen 14 yaşını bitirmiş ilkokul mezunu 350 yetimin bazıları çırak bazıları da maden ocaklarında çalıştı. 1917'de mesleki eğitim almak için Enver Paşa girişimi ile 1000 çırak daha gönderilmesi planlanmıştı. 1918 yılı raporlarına göre Almanya'daki öğrencilerin yaklaşık yüzde 60'ı memur ailelerden, yüzde 25'i tüccar ve serbest meslek sahibi ailelerden (doktor, avukat, mühendis), sadece yüzde 6'sı çiftçi ailelerden ve yüzde 5'i de zanaatkar ailelerden geliyordu. Türk öğrencilerin yüzde 46'sı teknik ve zanaat eğitimi veren meslekleri seçti, yüzde 26'sı doktor, iş adamı ve çiftçi olmak istedi, geri kalanı oldukça zorlu diğer mesleki alanlara (mimar, doktor, eczacı, imalatçı vb.) dağıldı (Leidinger, 2017, s.38).

Savaş başlayınca on bir milyon erkeğin askere seferber edilmesi, Alman endüstrisinde doldurulması gereken milyonlarca iş açığı bıraktı. Açlık ve artan hayat pahalılığından mustarip, savaşın devam etmesinden bıkan yüzbinlerce acı çeken Alman işçi, 1917'de toplam 561 greve katıldı. Almanya'da artan işgücü açığı yetim Osmanlı erkek çocuklarını çırak olarak almada belirleyici

faktör oldu. Muhtemelen bu çocukların sessiz, itaatkâr ve çalışkan işçiler olmasını umuyorlardı (Maksudyan, 2014, s.212). Sayıları yüzbinleri bulan Ermeni yetimlerine (Maksudyan, 2016, s.145) Çanakkale şehitlerinin çocukları ve savaş başında İtilaf Devletleri'nin (çoğunlukla misyonerler tarafından yönetilen) eğitim ve hayır kurumlarına el konulması ile onların yetimhanelerindeki çocuklar da eklenince, kalabalık yetimhaneler (Darüleytam) yönetilemez duruma geldi (Maksudyan, 2016, s.145-146). Almanya'ya gönderilen işçi çocukların ana kaynaklarından biri Yetimhaneler idi. Özellikle Alman misyonerkuruluşları Osmanlı topraklarındaki Ermeni yetimleri alarak onların bakımı ve kendi inançlarına (Gregoryan Ermenilikten Protestan inancına) göre yetiştirmesini yapıyordu. Bu çocukların giderleri Alman misyonları tarafından finanse ediliyordu. 1860 yılında Kudüs'te açılan ilk Alman yetimhanesinde kalan çocukların büyük bir kısmını Ermeni yetimleri oluşturuyordu. 1890'lı yıllarda başta Harput olmak üzere Maraş, Diyarbakır, Urfa ve Van gibi bölgelerde açılan Alman yetimhanelerinde büyük oranda Ermeni çocukları kalıyordu (Şimşek, 2016, s.159). 1910'lu yıllarda Mamuretülaziz, Maraş, Van ve Muş'ta toplam 20 yetimhane ve 17 el becerilerine dayalı işletme faaliyeteydi (Şimşek, 2016, s.156).

Almanya'ya el sanatlarında, madenlerde ve çiftliklerde çırak gönderme fikri, Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya aitti. 1916'nın sonlarında Enver Paşa, İstanbul'daki Alman askeri yetkilisine, hükümetin Almanya'ya yaşları 12 ile 18 arasında değişen çok daha fazla erkek çocuğu (5.000-10.000) göndermeye istekli olduğunu bildirdi. Bunlar, her türlü zanaatta, ormancılık ve mandıracılık da dahil olmak üzere tarımda ve madencilikte çıraklık yapacaklardı. Jäckh, Dr. Hans Hermann Russack ve Dr. Gerhard Ryll tarafından temsil edilen Alman-Türk Derneği, bu fikri birkaç yüz erkek çocukla test etmeye karar verdi: Osmanlı Maarif Nezareti ve Yetimhane İdaresi temsilcileri ile Jäckh'tan oluşan seçim komitesi, gönüllü başvuru esasına göre ilk grup zanaat çıraklarını İstanbul yetimhanelerindeki şehit yetimlerinden topladı. 314 kişilik ilk grup, Nisan 1917'de Almanya'ya gitti; Berlin'deki Alman-Türk Derneği tarafından Augsburg, Breslau, Bromberg, Düsseldorf, Frankfurt an der Oder, Mannheim, Oldenburg, Schwerin, Weimar ve Ulm'daki çalışma yerlerine gönderildi. Haziran 1917'de maden sahalarına çıraklık yapmak üzere 200 (160?) kişilik Osmanlı erkek çocuğundan oluşan yeni bir grup geldi. Bu erkek çocuklar Maraş, Antep, Kilis, Ankara, Söğüt, Niğde, Konya, Bursa, Manisa, Karahisar ile Edirne'deki yetimhaneden

seçilmişti. Ticaret ve Sanayi Bakanlığı'nın hazırladığı plana göre çeşitli maden idarelerinin temsilcileri onları Berlin'den maden bölgelerine getirdi. Bu çocukların birçoğu yapacakları işe uygun değildi; birçok yer değiştirme ve geri gönderme durumu yaşandı (Maksudyan, 2014a, s.24). Son grup olan tarım çıraklarının gönderilmesi beklenenden çok daha uzun sürdü. Alman-Türk Derneği vasıtasıyla Alman Ziraat Odası'ndan 500 tarımsal çalışma pozisyonu alındı. Taşradan çok sayıda erkek çocuk İstanbul'a getirildi, ama gönderme işlemleri uzun sürdü; zira listedeki çocukların çiftçi kökenli olması gerekiyordu. Haziran ve Temmuz 1918'de iki farklı konvoyla yaklaşık 150 tarım çırağı çoğunlukla ülkenin kuzeyine ve doğusuna gönderildi (Maksudyan, 2016, s.150-151). Ancak bunlar daha işlerine tam yerleşmeden geri dönüş yoluna düştüler (Maksudyan, 2014a, s.23). Sadece yetimhane çocukları değil, Osmanlı Maarif Nezareti, Ekim 1917'de mezuniyet sınavlarını birden fazla geçemeyenlerin ve mezuniyet şansı olmayanların Almanya'ya zanaat ve ziraat alanında çırak olarak eğitilmeleri için gönderilmesine karar verdi (Maksudyan, 2019, s.227).

Nisan 1917'de Berlin'e gelen çırakların yaklaşık dörtte biri ilk birkaç ay içinde geri gönderildi; kalan 182 çırak metal endüstrisinde (64), ahşap endüstrisinde (44), giyim endüstrisinde (27), gıda endüstrisinde (11) ve diğer 12 endüstride (36) çalışmaya başladı. 10 Temmuz 1918'de Alman-Türk Birliği Derneği, Alman ve Türklerden oluşan bir Alman İmparatorluğu'ndaki Türk Öğrenci ve Çıraklar Örgütü (Organisation der türkischen Schüler- und Lehrlingsbetreuung im Deutschen Reich) kurdu. Bunun her iki ülke tarafından karşılanan bir bütçesi olacaktı ve öğrenci müfettişleri, öğrenci ve çırakları takip edip raporlar verecekti.

Birinci Dünya Savaşı sürecinde ve özellikle 1916'dan sonra yoğun öğrenci gönderimiyle dikkat çeken başka bir merkez ise Avusturya-Macaristan olmuştur. Osmanlı öğrencilerinin Avusturya-Macaristan'a kitleler halinde gönderilmesinde Macar Doğu Kültür Merkezi önemli rol oynadı. 1916'da bu merkez aracılığıyla 186 Osmanlı öğrencisi gönderildi ve masraflarını bu merkez karşıladı. Tahsil-i Sanayi Cemiyeti de Macaristan'a öğrenci gönderdi. 1916-17 öğretim yılının sonuna gelindiğinde Türk öğrencilerin sayısı 186'dan 160'a düştü; bu öğrencilerin 56'sı sanayi okullarında, 78'i tarım okullarında, 12'si yüksek ticaret okullarında ve 14'ü de teknik üniversitede eğitim aldı. 1917-18 bunların dışında 29 yeni öğrenci daha

okullara yerleştirildi. Böylece öğrencilerin toplam sayısı 184'e yükseldi. 1918 sonlarında Cemiyetin koruması altında 131 öğrenci vardı (Erdoğan, 2013, s.282-285).

1918 yılı sonunda Almanya'da kaç Türk öğrenci, çırak ve talebe vardı? Bu konuda elde kesin bir rakam yok. Devletin resmi göndermelerine göre, 1914 yılında yurtdışında yaklaşık 121 öğrenci varken; sona yaklaşıırken 1918 yılında, devlet burslusu olarak yaklaşık 259 öğrenci vardı. 1914 yılında yurtdışında olan 121 öğrencinin ülkelere göre dağılımı şöyledir: Almanya: 14 İngiltere 7, Avusturya-Macaristan 8 İsviçre 29, Belçika 8 İtalya 3, Fransa 51 Rusya 1. 1918 yılına gelindiğinde, öğrencilerin ülke ve meslek dağılımına bakıldığında yaşanan politik değişim görülmektedir. Bu yıl yurtdışında olan 259 öğrencinin ülkelere göre dağılımı şöyledir: Almanya: 234, Bulgaristan 4, Avusturya-Macaristan 7, İsviçre 14 (Erdoğan, 2013, s.261). Diğer taraftan, Viyana elçisinden ve Budapeşte baş şehbenderinden gelen malumata göre, 1918 yılında Avusturya-Macaristan'da kendi hesabına gelenlerle birlikte yaklaşık 200 öğrenci vardı (Erdoğan, 2013, s.262).

Alman-Türk Derneği'nin Temmuz-Ağustos 1918 tarihli bir raporuna göre, o dönemde Alman Reich'inde 1.500 civarında, Avusturya'da 400, İsviçre'de de 150 genç Türk vardı (Leidinger, 2017, s.40-41). Öğrenci müfettişi Ryll'in verdiği sayılara göre; Temmuz 1918'de, savaş bitiminden kısa bir süre önce, Almanya'da 1.500 genç Türk vardı¹⁰ ve bunların yaklaşık 800'ü (yaklaşık 300 öğrenci, 200 zanaat çırağı, 150 maden çırağı ve 150 ziraat çırağı) Alman devleti aracılığıyla Almanya'ya gelmişti (Ryll, 1928, s.115; Yaş, 2008, s.75). Geri kalanı çeşitli Türk makamlarının denetimi altındaydı. Gene 1918'de Avusturya'da 400 civarında, İsviçre'de ise 150 civarında Türk öğrenci vardı (Ülger, 1992, s.58). Buna karşılık, yeni Türk hükümeti ve müttefik kontrol organları, çöküşün ardından Almanya, Macaristan ve Avusturya'da 15.000 Türk'ün bulunduğunu ve bunların yaklaşık 5.000'inin Almanya ve diğer ülkelerdeki öğrenciler olduğunu tahmin ediyordu.

Aslında kitlesele öğrenci gönderimi 1916'da başlatıldı, 1918'de sona erdi. 1918 sonlarındaki mütareke ardından Osmanlı hükümetinin ilk resmi icraatı çok sayıda Türk'ü Almanya'dan evlerine getirmek oldu. Savaşın sona Türkiye'de çalışan ve sayısı 25.000'i aşan Alman subay, asker, profesör vb. için de tahliyeler başladı. Almanya'daki Türk öğrenci ve görevliler de yurtlarına dönmeye başladı. Tahliye

¹⁰Bu sayı da değişmektedir: bunu 13.000 (Baş, 2008, s.74) olarak gösterenler de vardır.

sırasında büyük zorluklar yaşandı (Mangold-Will, 2013, s.253-268,289-292). Önce bir grup Türk öğrenci Avusturya üzerinden Türkiye'ye döndü, ancak daha sonra bu yol Türklere ve Almanlara kapatıldı. Yaklaşık bir yıl sonra Türk öğrenciler, Alman birliklerini Türkiye'den Almanya'ya taşıyan gemilerle evlerine dönebildiler. 1919 baharında Alman-Türk Dostluk Derneği, ustalara ve maden yetkililerine yazılar ve gazete duyurularıyla Osmanlı yetimlerinin Hamburg'dan kalkan vapurlarla geri dönmeleri gerektiğini bildirdi. Akdeniz, Reşit Paşa ve Gülcemal adlı üç vapur, Osmanlı askerlerini, memurlarını ve öğrencilerini taşımak üzere Mayıs, Haziran ve Ağustos 1919'da yola çıktı. Yetim çırakların çoğu, Mayıs 1919'da Akdeniz'e yüklendi ve şehirden ayrıldıkları aynı muhtaç koşullarla İstanbul'a geldi. Gelenlerin yerleştirilmeleri de önemli bir sorun oldu; bunların büyük bir kısmı, devlet fabrikalarına yakınlığı nedeniyle Yedikule Darüleytami'na yerleştirildi; bir kısmı da Zeytinburnu Demir Fabrikası'nda istihdam edildi (Maksudyan, 2016, s.163-164; 2019, s.225-226). Bazıları Almanya'da kaldı; örneğin 1920'de Alman gimnazyum ve üniversitelerinde 37 Türk öğrenci vardı, 14 öğrenci okuldan mezun oldu, 57 öğrenci ise realshulelere gidiyordu (Ryll, 1928, s.115; Ergün, 1992, s.204-205).

Türkiye'den gönderilen yüzlerce "çırak" (Toprak, 1982, s.200-201) Alman sanayiinde ucuz işgücü olarak kullanıldı. Almanya, Macaristan ve Avusturya'ya öğrenci olarak gönderilen birçok genç, orada basit işçi veya çırak olarak çalıştı. Yani bu yetimhane öğrencileri Almanya'daki ilk Türk işçilerdi. Bu, aynı zamanda Avrupa'daki ilk büyük Türk öğrenci grubuydu. Bazı çıraklar başarılı eğitimlerinin ardından memlekete döndü. Ancak savaşın sonunda çok sayıda çırağın akıbeti hakkında hiçbir rapor bulunmuyor. İhtimal ki pek çok çırağın artık geri dönme fırsatı olmadı. Bir kısmı muhtemelen o dönemde Türkiye'de savaş yaşandığı için eğitimlerini tamamladıktan sonra Almanya'da kaldı (Leidinger, 2014, s.17-34; Çelik, 2015, s.10-11). Alman-Türk Derneği'nin raporlarına göre, öğrencilerin çoğunluğu memnuniyet verici bir uyum yeteneği, hızlı anlama ve iyi dil becerileri gösterdi. Eğer eve erken dönmek zorunda kalmasalardı üniversite eğitimlerini tamamlayacaklardı; çünkü onlar "Türk okullarının en iyi beyinleriydi." (Ergün, 1992, s.206-207).

Sabahattin Ali'nin Kürk Mantolu Madonna romanında anlattığı Raif Efendi'nin hikayesi gibi, Almanya'ya gönderilenlerin çok acı hikayeleri vardı. Hazırlıksız olarak oraya gönderilen öğrencilerin

büyük çoğunluğu hayal kırıklığı içinde geri döndü. Orada iyi bir eğitim alacaklarını ve müreffeh bir hayat sürececeklerini zannedenlerin hayalleri paramparça oldu. Hele yetimhane çocukları orada da itilip kakıldılar, dönüşte de dışlandılar. Gerçi savaş zamanlarında savaşan bütün ülkelerin çocukları savaşın acısını çekerek çeşitli işlerde çalıştırıldı; dolayısıyla savaş ortamı dünyanın bütün çocukları için acı ve ıstırap doludur (Honeck & Marten, 2019).

Savaş, Almanya tarafından kaybedilince Almanya'daki hayat altüst oldu, ekonomi çöktü, sokaklar gösterilerle doldu. Sosyal Demokrat Parti iktidara geçti; sol hareketler ve Karl Liebknecht ile Rosa Luxemburg'un önderliğinde kurulan Spartakus Bund (Spartakistler Birliği) birçok radikal eylem başlattı. O dönem Almanya'da bulunan birçok Türk genç ve aydın, Spartaküst ayaklanması günlerinde sosyalizm ile tanıştı. Bazı sol görüşlü işçi ve öğrenciler, 1918'de Berlin'de Türk Kulübü adlı bir kulüp kurdular. Teşkilatın başkanı, Akdeniz gemisiyle 950 Türkü İstanbul'a getiren Hamdullah Suphi Bey (Hamdullah Suphi, 1928, s.255-256) idi. Bu dönemlerde Türkçü ve sosyalist akımlar birbirlerinden etkilendi, milliyetçilikten sosyalizme kayanlar oldu. Berlin'de Türk Kulübü'nün kurduğu Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi'nde Ethem Nejat gibi Türkçü liderler vardı.

Türkiye'ye dönen Berlin grubu, 1919'da Türkiye Sosyalist İşçi ve Çiftçi Partisi'ni kurdu; yani partinin kuruluşunda Mehmet Vehbi (Kıpçak), Vedat Nedim (Tör), Ali Nizami, Ethem Nejat, Mustafa Nermi, İsmail Hakkı, Sadık Ahi, İlhami Nafiz, Mümtaz Fazlı, Nurullah Esat (Sumer), Namık İsmail, Lemi Nihat Bey gibi Almanya grubu etkili idi. Öyle ki, Partinin Berlin'de çıkardığı Kurtuluş dergisi yayınına İstanbul'da devam etti. Bazı örgüt üyesi Ermenilerin yurtdışında Osmanlı aleyhine propaganda yaptığı tespit edilmesine (Erdoğan, 2013, s.261) rağmen, bu dönemde Almanya'ya gönderilen öğrenciler arasında birçok Ermeni, Rum ve hatta Yahudi öğrenci de bulunmakta idi (Ayhan, 2021, s.604-645).

Tartışma ve Sonuç

Kapitalist sömürgeciliğin başlangıcında önce kapitalist toplumlarda üretilen sınai mallar sömürgelerde satılmaya ve sömürgelerdeki ham maddeler sömüren de bu ülkelere taşınmaya başladı. Sanayileşmenin başlamasıyla kırsal alanda çalıştırılmak için Afrika'dan Batıya götürülen köleler, güya özgürlüğüne kavuşturularak sınai

Kaynakça

fabrikalarda işçi olarak çalıştırılmaya başlandı. Yirminci yüzyıl başlarında sömürgelerden sanayileşmiş ülkelere on binlerce işçi zorla götürülüp özellikle askeri fabrikalarda çalıştırılmaya başlandı. Bu süreç içinde bazı şirketler, sömürülen ülkelerde fabrikalar kurarak ucuz yerli işçileri kullanmaya başladığı gibi, bazı bireysel girişimciler ve şirketler de sözleşmeler imzalayarak geri kalmış ülkelere gelişmiş ülkelere işçi-öğrenci kimliğiyle binlerce kişi götürdü. Araştırmamızdaki Çin örneği, bunların en açık biçimde izlenebildiği bir modeldir. Gerek geleneksel imparatorluğun yeni çöktüğü Çin'de gerekse hedef ülke Fransa'da bunlara ciddi bir eğitim verilememiş, söz konusu işçi öğrenciler perişan olmuştur.

Güçlü bir Batı ülkesi ile zayıf bir devletin ittifakı sırasında, güçlü ülkenin kontrol ettiği ülkedeki yönetimi de kontrol etmek için eğitimi kullanmasını, Almanya-Osmanlı Devleti örneği başta olmak üzere Sovyetler Birliği-Çin ve Sovyetler Birliği-Mısır ilişkilerinde de açık olarak görmek mümkündür. Hatta bugün NATO da üye ülkelerde Amerika Birleşik Devletleri ile uyumlu kadroların işbaşına geçmesi için eğitimi ve Türkiye Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü gibi kurumlarda lisans üstü eğitimi kullanmıştır. Almanya-Osmanlı ittifakının eğitim kısmı, Birinci Dünya Savaşı'nın Almanya aleyhine sonuçlanması ile henüz sonuçları alınmadan yarıda kalmıştır. Osmanlı'dan Almanya'ya da savaş sanayiinde çalıştırılmak üzere binlerce yetimhane çocuğu gönderilmiş ve bunlar da Fransa'daki Çinli işçi-öğrenciler gibi perişan olmuşlardır. Bu iki olayın sonunda da Çinlilerin Fransa'da sosyalist ve komünist örgütlenmeye başladıkları, ilk sosyalist partilerin Avrupa'da kurulduğu görülmektedir.

Savaş zamanları, en çok eğitim kurumlarının ve çocukların zarar gördüğü dönemlerdir. Bu kötü durum, savaşan ülkede görüldüğü gibi, bunların çocuklarının eğitim kisvesi altında sanayileşmiş ülkelerde fabrika ve çıraklık sistemi içinde dil bilmeden, belli bir beceri eğitimi almadan köle gibi çalıştırılması da daha kötü bir durumu yansıtmaktadır. Çin'in işçi-öğrenci gönderme programları Çin'de sağlam bir Cumhuriyet yönetimi kurulunca sona erdirildi ve normal başarılı öğrencileri seçerek gönderme şekline dönüştü. Osmanlı'nın oldukça kontrolsüz öğrenci, çırak, incelemeci vs. gönderme hareketi de Almanya'nın savaşta yenilmesiyle bulunabilen öğrenci ve çırakların denizden uzun bir yolculukla yurda erken getirilmesiyle sonuçlandı.

Aktaş, H. (2019). Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Görev Yapan Alman Subaylarının Faaliyetlerinin Bir Değerlendirmesi ve Türk Askerinin Konumu, *History Studies*, 11(2), 469-482.

Ayhan, İ. (2021). *Eğitim Amacıyla Yurt Dışına Gönderilen Öğrenciler (1908-1922): Prosopografik Bir Çalışma Örneği*, Hacettepe Üniversitesi Doktora tezi.

Bailey, P. (1982). *Popular Education in China 1904-1919: New Ideas and Developments*, The University of British Columbia, Doktora tezi.

Bailey, P. (1988). The Chinese Work-Study Movement in France, *China Quarterly*, 115, 441-461.

Bailey, P. (1990). The Sino-French Connection: The Chinese Worker-Student Movement in France, 1902-1928, İçinde: David S.G. Goodman (ed), *China and the West: Ideas and Activists*, Manchester: Manchester University Press, p. 72-102.

Bailey, P. (2011). 'An army of workers': Chinese indentured labour in First World War France, İçinde: Santanu Das (ed), *Race, Empire and First World War Writing*, Cambridge University Press, s.35-52.

Barman, G. & Dulioust, N. (1987). Un Groupe Oublié : Les Étudiantes ouvrières Chinoises En France, *Études Chinoises*. 6:2, 9-45.

Barman, G. & Dulioust, N. (1988). Les années françaises de Deng Xiaoping, *Vingtième Siècle, Revue d'histoire*, 20, 17-34.

Baş, Y. (2008). *Islam in Deutschland – Deutscher Islam?: türkisch-islamische Organisationen in Deutschland in Geschichte und Gegenwart*, Saarbrücken: VDM Verlag

Böttcher, J. (2021). Die Türkei als Argument in der pädagogischen Presse des Wilhelminischen Kaiserreichs, İçinde: I. Lohmann & J. Böttcher, (Hrsg.), *Türken- und Türkeibilder im 19. und 20. Jahrhundert. Pädagogik, Bildungspolitik, Kulturtransfer*. Bad Heilbrunn: Verlag Julius Klinkhardt. s.73-93.

Böttcher, J. (2023). *Der deutsch-türkische Bildungsraum im Wilhelminischen Kaiserreich. Akteure, Netzwerke, Diskurse*, Bad Heilbrunn: Verlag Julius Klinkhardt.

- Böttcher, J.; Kesper-Biermann, S. (2023). *Deutsch-türkischer Bildungsraum um 1918 - Akteure, Visionen und Transformationen*, Bad Heilbrunn: Verlag Julius Klinkhardt.
- Çelik, Ö. (2015). *Islamischer Religionsunterricht (IRU) in Deutschland: Erwartungen der Muslime - Konzepte der Kooperation zwischen den Glaubensgemeinschaften und dem Staat*, Inaugural-Dissertation Westfälischen Wilhelms-Universität.
- Démurger, S., Fournier, M. & Au-Yeung, A. (2012). Assistance et éducation des travailleurs chinois pendant la Grande Guerre - Le rôle du Mouvement Travail-Etudes, İçinde: Li Ma (ed), *Les travailleurs chinois dans la Première Guerre Mondiale*, CNRS Editions, s.323-343.
- Dirlik, A. (1985). The New Culture Movement Revisited: Anarchism and the Idea of Social Revolution in New Culture Thinking, *Modern China*, 11(3), 251-300.
- Dölen, E. (2008). II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, X-1, 1-46.
- Eberhard, O. (1918). Der türkische Nationalismus und der deutsche Unterricht an der türkischen Schulen, *Neue Bahnen, Illustrierte Monatsschrift für Erziehung und Unterricht*, 29(9), 260-268.
- Erdoğan, A. (2013). *Yurt Dışı Eğitim ve Türk Modernleşmesi*, İstanbul Üniversitesi Doktora Tezi.
- Ergün, M. (1992). Die Deutsch-Türkischen Erziehungsbeziehungen während des Ersten Weltkrieges, *OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 3(3), 193-208.
- Fuhrmann, M. (2009). Anatolia as a site of German colonial desire and national re-awakenings. *New Perspectives on Turkey*, 41, 117-150.
- Gencer, M. (2001). *Bildungspolitik, Modernisierung und kulturelle Interaktion: deutsch-türkische Beziehungen (1908-1918)*, Münster: LIT Verlag.
- Guercissimo, C. (2003). The New Chinese Migrants in France, *International Migration*, 41(3), 135-154.
- Guoqi, X. (2005). *China and the Great War: China's Pursuit of a New National Identity and Internationalization*, New York: Cambridge University Press
- Hamdullah Suphi, (1928). *Dağ Yolu I*, İstanbul: Türk Ocağı Hars Heyeti Neşriyatı.
- Mischa H. & Marten, J. (eds), (2019). *War and Childhood in the Era of the Two World Wars*, Cambridge UK: Cambridge University Press.
- Horne, J. (1985). Immigrant workers in France during World War I, *French Historical Studies*, 14:1, 57-88.
- King, D. (2017). *Translating Revolution in Twentieth-Century China and France*, Columbia University, Doktora tezi.
- Kriegel, A. (1974). *Communismes au Miroir Français; temps, cultures et sociétés en France devant le communisme*, Paris: Gallimard
- Leidinger, P. (2014). Die Deutsch-Türkische Gesellschaft Münster e.V. von 1916 und die DTG Bonn. Aspekte der Förderung deutsch-türkischer Beziehungen seit einem Jahrhundert, İçinde: Dietrich Schlegel, Norbert Reitz (Hg.): *60 Jahre Deutsch-Türkische Gesellschaft Bonn*. Bonn, S.17-34.
- Leidinger, P. (2017). Aspekte deutsch-türkischer Beziehungen im Jahrhundert zwischen Erstem Weltkrieg und Gegenwart am Beispiel der Deutsch-Türkischen Gesellschaften Berlin (gegr. 1914), Münster (gegr. 1916) und Bonn (gegr. 1954). Exkurse: 1. Zur Armenierfrage 2. Zur deutsch-türkischen Rechtsannäherung im Ersten Weltkrieg, İçinde: Paul Leidinger, Ulrich Hillebrand (eds), *Deutsch-Türkische Beziehungen im Jahrhundert zwischen Erstem Weltkrieg und Gegenwart: Grundlagen zu Geschichte und Verständnis beider Länder. 100 Jahre Deutsch-Türkische Gesellschaft*, Münster: LIT Verlag Münster, s. 21-54.
- Levine, M.A. (1993). *The Found Generation: Chinese Communists in Europe during the Twenties*, Seattle: University of Washington Press.
- Ma, L., (2009). La place de la religion dans l'éducation par le YMCA des travailleurs chinois de la Grande Guerre, *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 235, 101-115.
- Maksudyan, N. (2014). Refugee Ottoman Orphans in Germany during the First World War, Helmut Bley, Anorthe Kremers (eds.), *The World During the First World War*, Essen:

- Klartext Verlag, s. 151-166.
- Nazan M. (2014a). Mavi Kep ve Pelerin: Cihan Harbi Yıllarında Almanya'da Osmanlı Yetimleri, *Toplumsal Tarih*, 243, 22-27.
- Maksudyan, N. (2016), A Triangle of Regrets: Training of Ottoman Children in Germany During the First World War, içinde: Benjamin C. Fortna (ed), *Childhood in the Late Ottoman Empire and After*, Leiden: BRILL 141-172.
- Maksudyan, N. (2019), Boys Without a Country: Ottoman Orphan Apprentices in Germany During World War I, Mischa Honeck & James Marten (eds), *War and Childhood in the Era of the Two World Wars*, Cambridge University Press s.206-228.
- Mangold-Will, S. (2013). *Begrenzte Freundschaft: Deutschland und die Türkei 1918-1933*, Göttingen: Wallstein Verlag
- Meşeci Giorgetti, F. (2021). Reformpädagogik in türkischen Elementarschulen. Eine Untersuchung zum türkisch-deutschen Austausch über Erziehung und Unterricht in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts, Ingrid Lohmann, Julika Böttcher (Hrsg.), *Türken- und Türkeibilder im 19. und 20. Jahrhundert, Pädagogik, Bildungspolitik, Kulturtransfer*, Bad Heilbrunn: Verlag Julius Klinkhardt s.167-194.
- Ortaylı, İ. (1983). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul: Kaynak yay.
- Önsoy, R. (2004), *Türkiye'deki Almanya 1914-1918: Almanya'nın Türkiye'deki kültürel etkinliği ve Robert Bosch*, Ankara: Atlas Yay.
- Pantsov, A. & Levine, S.I. (2015). *Deng Xiaoping: A Revolutionary Life*, Oxford University Press,
- Ronen, Y. (1923). When intellectuals educate: history and geography in the educational project for Chinese workers in France during World War One, 1916-1918, *Paedagogica Historica*, 1-18,
- Ryll, G. (1928). Türkische Schüler auf deutschen Schulen, içinde: Franz Schmidt & Otto Boelitz (Hrsg): *Aus deutscher Bildungsarbeit im Auslande; Erlebnisse und Erfahrungen in Selbstzeugnissen aus aller Welt*, Langensalza: Julius Beltz, s.114-117.
- Stovall, T. (1993). Colour-blind France? colonial workers during the first world war. *Race & Class*, 35:2, 35-55.
- Summerskill, M. (1982). *China on the Western Front: Britain's Chinese Work Force in the First World War*, London: M. Summerskill
- Schmidt, F. (1928). Vier Jahre als türkischer Schulreformer, içinde: Franz Schmidt & Otto Boelitz (Hrsg): *Aus deutscher Bildungsarbeit im Auslande; Erlebnisse und Erfahrungen in Selbstzeugnissen aus aller Welt*, Langensalza: Julius Beltz, s.34-73
- Şimşek, M. (2016). Osmanlı Devleti'nde Alman Yetimhaneleri (1860-1921), *History Studies*, 8:3, 151-173.
- Toprak, Z. (1982). *Türkiye'de Milli İktisat*, Ankara: Tarih Vakfı Yay.
- Ülger, S.E. (1992). *Atatürk und die Türkei in der deutschen Presse (1910-1944)*, Hückelhoven: Schulbuchverlag Anadolu
- Vogel, E.F. (2011). *Deng Xiaoping and the Transformation of China*, Harvard University Press
- Zarrow, P. (1990), *Anarchism and Chinese Political Culture*, New York: Columbia University Press.